

Tanulmány

Tverdota György¹

JÓZSEF ATTILA MŰKEDVELŐ NYELVÉSZKEDÉSE

A nyelvhez alapvetően kétféleképpen lehet viszonyulni. Vagy szakszerűen, figyelembe véve a mindenkori nyelvtudomány elméleti alapokon álló, módszertanilag szabályozott gyakorlatát, vagy szabadon, műkedvelő módon, a személyes tapasztalatra építve, szeszélyes ötleteinknek vagy mások kalandos vélekedéseinek szabad teret engedve. A két szélső pont között a valóságos nyelvi reflexió számára széles skála nyílik. E skála centrumában olyan változatok helyezkednek el, amelyekre a tudós szakemberektől és az ábrándos nyelvi fantáziák gyártóitól eltérő szabályok érvényesek. E privilegizált helyet a szó művészei: írók, költők, publicisták, szónokok, közös néven: az írástudók foglalják el. Közös tulajdonságuk, hogy tevőlegesen, az egyszerű nyelvhasználóknál hatékonyabban vesznek részt a nyelv alakításában. A nyelvvel kapcsolatos megnyilvánulásaikra komolyan oda kell figyelni. Ebben a közties kategóriában is szép számmal akadhatnak olyanok, akik hajlamosak a nyelvi mítoszok elfogadására és terjesztésére, az ábrándos nyelvészkedés gyakorlására, és olyanok, akik folyamatosan tekintetbe veszik a nyelvtudomány által hitelesnek tekintett, szavatolt tudást a nyelvről. Az ő működésükről meglehetősen gazdag szakirodalom halmozódott föl.² Azokat, akik hajlamosak elrugaszkodni a tudományosan igazolható ismeretektől, a „déliabós nyelvészkedők” rovatába szokás sorolni. Akik hasznos munkával igyekeznek a nyelvről való tudást a gyakorlatban elültetni, népszerűsíteni, akik nyelvi népnevelést folytatnak, „nyelvművelőkként” becsüljük.³ A két véglet között van egy nagy tér, amelyen a még mérlegre nem tett vagy jóindulatú közönnyel fogadott nyelvészeti reflexió tenyészik. Ennek művelőit nevezem „műkedvelő nyelvészeknek”, akik nyelvi tapasztalatuk megfogalmazását egyeztetik, összehangolják a szaktudomány eredményeivel.⁴

¹ A szerző az ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének professor emeritusa.

² Itt csak egyetlen összefoglaló munkára hívom föl a figyelmet: HELTAINÉ NAGY Erzsébet, *Írói nyelvművelés Magyarországon a XX. század első felében. Ady Endrétől Illyés Gyuláig* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 2000), 151.

³ „Ennek legfőbb jellemzője, hogy a nyelvet szuverén módon birtokló művész a nyelvről mint az irodalom eszköztéről tesz megfigyelést”. Uo. 9.

⁴ „Mivel ez a jó értelemben vett, jó szándékú, de mégiscsak műkedvelő, sokszor szaktudás nélküli nyelvészkedés eddig meglehetősen a tudományos gondolkodás perifériájára szorult, és hatásához képest szinte teljesen feltáratlan (kivéve Kosztolányi életművét)”. Uo. 9.

A délibábos nyelvészkedésre a legtanulságosabb példát Erdélyi József nyújtja, éppen a szembeötlő kettősség miatt, amely „nyelvészeti” tárgyú munkáit, az arrogáns modorban előadott, ábrándos tudalékoskodással telített *Eb ura fakó* és *Árdeli szép hold* című könyveket és költői munkásságának értékeit élesen elválasztja egymástól.⁵ Ha Pákozdy Ferenc emlékezését hitelesnek fogadjuk el, amely szerint József Attila „sokban zseniálisnak” ítélte költőtársa nyelvészeti fantáziálásait,⁶ ez alighanem annak köszönhető, hogy Erdélyi költői hitelét a költőtárs jóhiszeműen rávetítette nyelvészeti képzelgéseire.

Erdélyi nyelvtudománnyal szembeni, az iskolás tudást lesajnáló fölényeskedésnek tarthatatlansága ma már teljesen nyilvánvaló: „Ugy volt, hogy beiratkozok én is az egyetemre, jogászból bölcsész leszek. De a questurán tologtattak, s én nem győztem soromra várni, kimentem az uccára, átmentem az antiquáriumos oldalra és a beiratkozási díjon népköltési gyűjteményeket vettem. Így nem lett belőlem egyetemi tanár a bölcsészkarban.”⁷ Aki ilyen büszkén vallotta meg a tudós felkészültség hiányát, az természetesen ellenségesen fordult szembe a „módszeresen kutató tudomány”-nyal,⁸ amely „kitessékelte a költőket, a laikusokkal együtt, a nyelvtudomány területéről”.⁹ „Délibábos nyelvészet, mondják a tudomány baglyai és szárnyasegerei, vámpírjai, de én azt mondom, hogy ne féljünk a délibábtól, hanem változtassuk kerrté a sivatagot... őserdőket, pihent szűz területeket hódítsunk a tudásnak.”¹⁰

Erdélyi a tudomány által maga köré húzott korlátoktól, a szakember képzelőerejébe beépített fékektől, módszertani fegyelemtől kívánt megszabadulni, s ennek érdekében nem riadt vissza a délibábos nyelvészet rehabilitálásától: „Horváth István professzor emlékének a legnagyobb tisztelet és becsület adassék.”¹¹ A nyelvtudomány módszertani önmérsékletét elutasító szabad fantáziálás ezzel polgárjogot nyert a szemében: „Ne törődjünk a tudós gúnyos mosolyával, hiszen a tudomány és a tudós csak olyan egy, mint Isten meg pap. Ha igazunk van, a tudomány gyarapodik igazságunkkal, s a tudós, ha valóban tudós, meghajlik az igazság, a tudás előtt, akármilyen orv utakon jutottunk is hozzá. A kutatás minden eszközzel sza-

⁵ ERDÉLYI József, *Eb ura fakó. Egy költő gondolatai a magyar nyelvről (jegyzetek)* (Budapest: Kelet Népe Kiadó, 1938), 58; ERDÉLYI József, *Árdeli szép hold. Egy költő gondolatai a magyar nyelvről* (Budapest: Magyar Élet Kiadó, 1939), 158. KÁDÁR Erzsébet, a *Nyugat* 1937. 8. számában megjelent ismertetésében éles különbséget tett Erdélyi költői érdemei és nyelvészeti vélekedéseinek kétes értékei között: „kár volt ezt az amatőr nyelvészkedést kiadnia. Éppen a költészet nevében, a költő érdekében... nagyon szeretem Erdélyit, nyelvét, ezt a tiszta, remek hangszert.” (KÁDÁR Erzsébet, „Fakó vagy vaskó”, *Nyugat*, 8. sz. [1937]: 134.)

⁶ PÁKOZDY Ferenc, „Fehér Torony (Erdélyi József válogatott versei)”, *Kelet Népe* 2, 6. sz. (1937): 20–22.

⁷ ERDÉLYI, *Eb ura fakó...*, 53–54.

⁸ Uo., 12.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo., 53.

¹¹ Uo., 43.

bad. Ha az eredménnyel gyarapszik a tudomány, akkor az eszköz is tudományos.”¹² Erdélyi két említett könyve megmutatta, hogy hová juthatunk a tudomány művelésének ezzel a szabados felfogásával. Annyiban mégis igaza volt, hogy tiltakozott az ellen, hogy a költőt és az írók laikusnak tekintsék a nyelv kérdéseiben.

Nem laikus és nem tudós. Szakmai felkészültsége hiányos, a hivatásos nyelvészekével nem vehetné fel a versenyt, de ugyanakkor kompetenciája a nyelv kérdéseiben vitán felül áll. A realitásoktól felelőtlenül elrugaszzkodó Erdélyi József kizárta magát az írástudóknak abból a csoportjából, amely igényt tarthat erre a jellemzésre. Termékeny és értékes nyelvi tárgyú publicisztikája miatt a modernség korában erre a címre leginkább Kosztolányi Dezső tarthat számot, mint a nyelvművelés példamebere. De mi nem ebben a közösségi szerepében szeretnénk őt bemutatni, amelyben már annyi megérdemelt méltatásban volt része, hanem abban, amelyben József Attila beszélgetőpartnere volt, akit Füsü József műkedvelő nyelvésznek minősített.

József Attila és Kosztolányi Dezső példáján azt szeretném megmutatni, hogy költők, írók, fordítók esetében az, amit műkedvelő nyelvészkedésnek, tehát egyfajta könnyed, szabadidős foglalatosságnak vélhetnénk, melynek történetesen a nyelvi jelenségek, problémák képezik a tárgyát, valami egészen más. Döntő fontosságú munkafázis az alkotási folyamatban. Ennek az életgyakorlatnak két gyökere van. Az egyik gyökere a nyelvtudományból meríti az ismereteket (ezeket nélkülözi a délibábos nyelvészkedés), a másik pedig a nyelvvel való folyamatos érintkezés során szerzett, értelmezésre szoruló tapasztalatokat, a használat során kiaknázható megfigyeléseket halmozza föl.

A tudománnyal való jószándékú egyeztetésre előzetes példa gyanánt említhetjük Kosztolányi interjút Gombocz Zoltánnal. A beszélgetés vitával kezdődik. Gombocz a tudományszakja iránti széles érdeklődés hiányát panaszoló szavaival szemben a költő azzal érvel, hogy az irodalom szeretete közvetve a nyelv iránti megbecsülés bizonyítéka: „Ne sértegezzük a közönséget. Ha ez igaz lenne, akkor az irodalomnak egyetlen híve sem volna. Littera. Betű. Litteratura, litteratura... a betűk szeretetéből sarjad minden igaz alkotás.”¹³ A beszélgetés további menete azonban a legteljesebb egyetértés jegyében zajlik, úgy, hogy az interjú készítője mindvégig a famulus szerepét játssza el, önként alárendelve magát a nemzetközi hírű nagy tudós megállapításainak. A nyelvvel kapcsolatos publicisztikája nem opponálja a tudomány állításait, hanem olyan területeken alkalmazza, ahová a korabeli nyelvészet nem jutott el. A költők-írók műkedvelő nyelvészkedését vizsgálva ezért hiányosnak ítéljük az olyan kutatást, amely nem tárja fel az alkotók (eszmetörténeti) kapcsolatát koruk nyelvtudományával. József Attila számos tartalmi kérdésben közös nevezőn állt idősebb társával, s ő is pozitívan viszonyult a kor tudományos nyelvfelfogásához. Bizonyára összefügg ez azzal, hogy – ha diplomát nem is szereztek – egyetemi tanulmányaik során mindketten szert tettek nyelvtudományos ismeretekre. Volt al-

¹² Uo., 12.

¹³ KOSZTOLÁNYI Dezső, „Gombocz Zoltán”, *Pesti Napló* 76, 131. sz., június 14. (1925): 330.

kalmuk meggyőződni arról, hogy a módszeresség, a tudományos önfegyelem nincs kárára a nyelvi kompetenciának, nem fékezi a nyelv felhasználásában és tevékeny alakításában nélkülözhetetlen kreativitást.

A nyelvvél végzett barkácsolás során szerzett tapasztalatok vizsgálata pedig arra figyelmeztet, hogy a műkedvelő nyelvészkedés nagymértékben a szóbeliség területén folyik. Írásbeliségen alapuló kultúránkban ezért is olyan nehezen hozzáférhető ez a dimenzió, s ezért nem ismeri föl jelentőségét a kutatás. Az ilyen típusú nyelvészkedés tehát társas tevékenység, élő beszédben, baráti eszmecserékben, vitákban zajlik le. Eredményeit nem feltétlenül rögzítik le írásban. Csak akkor és azért tudunk róluk, mert a fültanúk utalásszerűen vagy részletezve felidéznek ezeket az alkalmakat. József Attila halála után ismerőse, az újságíró Szombati Sándor a legendásítás szándékával utalt vissza ilyen eszmecserékre: „a legkiválóbb nyelvészekkel barátkozott, és éjjeleken keresztül vitatkozott egy-egy szóról, ígéről.”¹⁴ „Legkiválóbb nyelvészeket” aligha ismert nyelvtudósokat kell értenünk, hanem inkább a nyelvészet iránt érdeklődő pályatársakat, akikből az emlékező költőtárs, Horváth Béla ketőt meg is nevezett: „József Attila kiváló és igen eredeti nyelvtudós volt, barátságának ez volt egyik alapja Kosztolányival és velem is.”¹⁵ Galamb Ödön, a költő makói tanára és pártfogója részleteket is felidézett a volt tanítványával folytatott nyelvi tárgyu beszélgetésekből: „Útközben nyelvlélektani fejtegetésekbe mélyedt, szópárokra hivatkozott, melyeknek mély hangú alakja komor, gyászos tartalmat ölel magába, magas hangú alakja pedig könnyedet, derűset, felemelőt. Meglepő példákat tudott mondani az azonos értelmi gyökerű szavak hangulati különbségeire.”¹⁶

Tartalmilag hasonló beszélgetésről számolt be Füsi József emlékezése: „Attila látta ámult érdeklődésemet az ő titkos és kedvelt tanulmánya iránt, mely nyilván még szegedi éveinek öröksége volt, tovább fűzte a szót, és elkezdett általános nyelvészeti kutatásairól is beszélni. Itt volt aztán csak ámulni valóm, noha most már a »képzett nyelvész« ugyancsak ágaskodott bennem, amikor efféle szópárok, hogy »vár és vér«, »vád és véd« logikai kapcsolatát bizonygatta, és legalább negyven ilyen egyezést sorolt fel, amire én csak annyit dadoghattam, kész tudományos meghatározásaimból, hogy ezek véletlen »egymásfelé tartó, convergens alakfejlődések«, és ebből nem is engedtem, mert akkor egy egész világ romjai alá kellett volna temetkezнем... Attila csak nevetett, és most már csak bosszantásul is kavarta-keverte az egész magyar szókészletet, ahogy látta elképedésemet.”¹⁷

Füsi emlékezése több szempontból is rendkívül tanulságos. Egyrészt azért, mert tökéletes jellemzését adja az általa, Eötvös kollégista, finnugor nyelvésznek készülő

¹⁴ SZOMBATI Sándor, „Az ige több mint a tett”, *Pesti Napló* 88, 278. sz., december 7. (1937): 10.

¹⁵ HORVÁTH Béla, „Hogyan temettük el József Attilát Balatonszárszón?”, *Magyar Nemzet* 5, december 4. (1942): 9.

¹⁶ GALAMB Ödön, *Makói évek* (Budapest: Cserépfalvi Kiadó, 1941), 94.

¹⁷ FÜSI József, „Adósság”, in *József Attila Emlékkönyv*, szerk. SZABOLCSI Miklós (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1957), 443–444.

diák által képviselt szigorú szaktudomány és a József Attila által gyakorolt műkedvelő nyelvészkedés kontrasztjának. A költő által szópárokból felépített konstrukció forrása, amelyet Galamb és Füsi felidéznek, egy jellegzetes nyelvészeti barkácsolás, amelyet a pszichoanalízis tekintélye támasztott alá az *Über den Gegensinn der Urworte. Referat über die gleichnamige Broschüre von Karl Abel* című, 1910-ben megjelent Freud-tanulmányban. Freud Karl Abel 1884-ben publikált *Über den Gegensinn der Urworte* című írására támaszkodva fejtegette az ősi nyelvek és az álom logikája közötti összefüggéseket. Az egyiptomi nyelv szavai Freud szerint a korai nyelvállapotban gyakran egy dolgot, tényt, jellemvonást és annak ellentétét egyaránt jelentették. Később az adott szóalak egyetlen hangzója megváltoztatásával az ellentétes jelentések szétváltak. Úgy tűnik, a József Attila által felsorolt alakpárok a magyar nyelvben erre az utóbbi stádiumra jellemző nyelvállapot példáulul szolgáltak.¹⁸ Karl Abel és a rá építő Freud nyelvelméletét később Émile Benveniste vetette alá beható bírálatnak, s e kritikával egyetértésben mind Freud teóriáját, mind József Attila nyelvi játékait a nyelvészeti barkácsolás kategóriájába sorolhatjuk.¹⁹

Füsi azonban rámutatott ennek a műkedvelésnek az igazi hasznára: „Meg kell mondanom, és ezt már akkor is megvallottam magamnak, hogy ha tudományosan nem is volt igaza Attilának, örökre elszakított engem a nyelvészettől mint tudománytól az, hogy a maga szerszámát, a nyelvet ily káprázatos módon ismerte és játszani tudott vele – hiszen világos lett előttem, hogy nem a »tudományos rendszerezés« igazsága itt a fontos... hanem a szókincsnek az a pazar bősége, amit éppen ez a műkedvelő nyelvészkedés a költő kosarába gyűjt, ahová bármikor nyúlhat szóért, kifejezésért, képekért. Abból költészet lesz, minden tudománynál érvényesebb igazság...»²⁰ Ahhoz tehát, hogy a költészetében kiaknázott gazdag nyelvi kincsekre szert tegyen a költő, nem volt szüksége a szigorúan vehető tudományos önkorlátozásra. Ezért még akkor is éles határ választja el az idézett és hozzájuk hasonló nyelvi reflexiókat a délibábos nyelvészkedés bolondériáitól, ha bennük is fölfedezhetők a nyelvi fantáziálás, ötletelés jegyei.

Ezt a határt tiszteletben tartva kell mérlegre tennünk a megnyilatkozásokat, amelyeket három fültnú: Kosztolányi Ádám, Kosztolányi Dezsőné és Szántó Judit emlékezete megőrzött azokból a nyelvészeti tárgyú beszélgetésekből, amelyek József Attila és legfontosabb beszélgetőtársa, Kosztolányi Dezső között zajlottak le. Természetesen társalogtak az irodalmi élet aktuális kérdéseiről, vitáztak politikai eseményekről, világnézeti álláspontokról, filozófiai problémákról. Szántó Judit in-

¹⁸ Sigmund FREUD, „Über den Gegensinn der Urworte. Referat über die gleichnamige Broschüre von Karl ABEL”, in *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen II.*, Hg. Sigmund FREUD und Eugen BLEULER (Wien: Franz Deuticke, 1910), 179–184.

¹⁹ Émile BENVENISTE, „Remarques sur la fonction du langage dans la découverte freudienne”, in Émile BENVENISTE, *Problèmes de linguistique générale I.* (Paris: Gallimard, 1966), 75–87.

²⁰ FÜSI József, „Adósság”, in *József Attila Emlékkönyv*, szerk. SZABOLCSI Miklós (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1957), 443–444.

kább ezekből idézett föl részleteket. Az idősebb költő családtagjainak emlékeztetésében azonban a két lírikus nyelvészeti tárgyú eszmecseréi maradtak fenn. Ezeknek a beszélgetéseknek a középpontjában, mindig karnyújtásnyira a költészet területétől, három nyelvészeti témakör állt: a nevek, a finnugor nyelvek és az etimológia.

Kosztolányi Ádám a József Attila neve kapcsán folytatott eszmecserét emelte ki: „A neve is, »József« szóba került... – Érdekes lehet – mondtam – egy olyan nevű embernek lenni, mint Sándor Sándor vagy Gábor Gábor. »Az csak más számára lehet érdekes, neki inkább kínos« – felelte. Azután idézte apámat, aki a Cobden-szövetségben tartott egyik előadásában elmesélt egy esetet, annak illusztrálására, hogy az életben ilyesmik a csodák. »Itt lakik József József?« – kérdezte a házmestertől. »Igen, de melyik?« Abban a házban ugyanis két József József lakott és semmi közük sem volt egymáshoz. Az egyik szegény volt, a másik gazdag.»²¹

A finn nyelv és a finn(ugor) nyelvi és kulturális örökség iránti közös érdeklődésük is beszédtéma volt a költő Kosztolányiéknál tett látogatásai során, természetesen a *Kalevalával* a középpontban: „Attila elkezdte mondani a *Kalevala* sorait, Vikár Béla pompás fordításában. Kezdetben felváltva mondogatták férjemmel, de Attila annyira belemelegedett, hogy minduntalan férjem szavába vágott, ő akarta mondani. Férjem mosolyogva hagyta vendégét, hadd mondja kedvére. Az sehogyse tudta abbahagyni. Fel-felugrált a vacsora mellől, a székek mögött, az asztal mentén föl s alá járkált, lelkesülten. Mintha vizsgázni akarna, jól vizsgázni – Kosztolányi »tanár« jelenlétében, vagy mintha ő maga volna »a tanár« s mindenről megfeledkezve, tanítványainak magyarázna»²² – emlékezett Kosztolányi Dezsőné. Kosztolányitól közvetlen bizonyosság is van arra, hogy a *Kalevalát* nem hőskölteménynek, hanem őskölteménynek tekintette: „Ősemberi közvetlenség van benne s ősgyermeki játszóság. Szellemisége páratlanul magas. Költők a hősei, akik kónadrágot énekelnek versenytársaik lábára, kőkalapot a fejükre, s pokolba dalolják őket. Ha fáznak, tüzet dalolnak maguknak, ha félnek a farkastól, medvétől, zablát dalolnak szájukba, vasbilincset orrukra, s már nem félnek tőlük. [...] Milyen mai ez a régi-régi költemény.»²³

Az etimologizálás a műkedvelő nyelvészek kedves foglalatossága és a délibábos nyelvészek preferált vadászterülete, talán azért, mert ebben a tartományban a szótörténet szorosan kapcsolódik a művelődéstörténethez és a néprajzhoz, s így a populáris érdeklődést is közvetlenebbül kiszolgálja. „Foglalkoztatta őt az etimológia, később freudi alapon” – írta Kosztolányi Ádám József Attiláról, és felidézett egy olyan esetet, amikor a beszélgetésekben a szótörténet került napirendre: „Egyszer – úgy 1932-ben lehetett – egy hétköznapon megint nálunk ebédelt... »Áll iszkeó« – ez a görög kifejezés merült fel –, innen ered az »eliszkol« mondotta.»²⁴ Kosztolányi

²¹ KOSZTOLÁNYI Ádám, „Néhány emlék József Attiláról”, *Új Írás* 6, 5. sz. május (1966): 113.

²² KOSZTOLÁNYI Dezsőné, „Egy este József Attilával”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 59, 2. sz. (1955): 200.

²³ KOSZTOLÁNYI Dezső, „Tülvilági séták”, 7. rész, *Pesti Napló* 82, 72. sz. március 29. (1931): 6.

²⁴ KOSZTOLÁNYI Ádám, „Néhány emlék József Attiláról”, 112.

Dezsóné szavaival hozzáfűzhetjük: „Majd régi magyar nyelvemlékek kerültek szóba, egy teljes etimológiai szótár szükségességéről, hiányáról, a finn–magyar rokonságról beszéltek. Finn szavakat mondogattak, melyek egy tőről szakadtak magyar szavakkal.”²⁵

Mindez mutatja, hogy a nyelvvel való foglalatosság átszötte a két költő mindennapjait. Ennek során feltehetőleg igen nagyszámú reflexió történt a nyelvi jelenségekre, s a tanúk által megőrzött néhány emlék ennek a halmaznak csak egy apró törmelékét adja. Ámde ez csak feltételezés, mert amilyen könnyedén felszínre kerültek ezek a reflexiók, olyan könnyen és gyorsan el is enyészhetek, mint a buborék, így kevés kézzel fogható bizonyíték maradt fenn erre a termékeny nyelvészeti buzgólkodásra. Ha Kosztolányi arról érdeklődött József Attilánál, hogy a szegénység lázad-e? Vagy ha azon vitatkoztak, hogy az abesszin háborúban Mussolini vagy az etiópok állnak a jó ügy oldalán, ezek a kérdések a korban komoly súllyal estek a latba. Az viszont, hogy valakit József Józsefnek hívnak-e vagy másként, vagy hogy az „eliszkol” az „áll iszkeó”-ból származik-e, jelentéktelen, érdektelen, tudni nem érdemes dolognak számított.

Egyetlen perspektívából szemlélve tehettek szert ezek az információk fontosságára: ha két költő társalgásának tárgyát képezték. Ez esetben támadt némi esély arra, hogy közvetlenül vagy közvetve beépüljenek valamilyen költői kompozícióba. De még ebben az összefüggésben sem volt garancia arra, hogy a nyelvvel kapcsolatos reflexiók óriási tömegéből éppen ezeket az elemeket fogja felhasználni művében az alkotó. Az amatőr nyelvészkedés pazarló módon, fölös számban termelte ki azokat a nyelvészeti megállapításokat, amelyeknek csak egy kis hányada került felhasználásra. Kosztolányi nyelvészeti publicisztikája a költészet számára veszendőbe menő ismeretanyag viszonylag nagy hányadát mentette át az írás közegébe. József Attila nyelvészeti spekulációinak nagy része viszont pusztá beszéd maradt, s ha a beszélgetőtárs emlékezetében nem rögzült, végérvényesen elenyészett. Ami mégis fennmaradt, az betekintést nyújt a mindennapi kulturális élet olyan zugaiba, amelyeket enélkül sűrű homály borítana. Az a kérdés például, hogy József Jolán az évek során milyen keresztnévet válasszon, nyilván csak a mindenkori férjre, a testvérekre, legközelebbi barátokra tartozott, s a magánélet intim közegének dinamikáját követte. A szélesebb nyilvánosság tudomására csak azért jutott, mert a Jocó – Lucie – Lidi – Lala változatok beköltöztek a költő verseibe. Ez egyben jól szemlélteti azt a különös metamorfózist, amely a műbe bekerült nyelvi entitásokban és ábrázolt tárgyiaságokban ment végbe. A lehető legjelentéktelenebb nyelvi elem, a nővér keresztnéve egy költői kompozícióban felhasználva óriási poétikai értékre tehetett szert.

Egy kiterjedt működési területen látjuk tehát folyamatosan mozogni a két költőt, érintkezésben a kor nyelvtudományával, még akkor is, ha alkalomadtán utólag nem a legszilárdabb alapokon állónak ítéltető teóriák vonzották őket. Olyan ismeret-halmaz gyülekezett össze eme szorgos aktivitásuk során, amely szinte nyomtalanul eltűnt volna, ha kivételes publicisztikai buzgalom nem menti át az írás közegébe,

²⁵ KOSZTOLÁNYI Dezsóné, „Egy este József Attilával”, 200.

mint ez Kosztolányi esetében megtörtént. Hogyan ítéljük meg ennek a műkedvelő nyelvészkedésnek a jelentőségét az alkotás-esztétika nézőpontjából? Mi a státusza, rendszertani helye a nyelvi reflexiók eme korpuszának? A kérdés megválaszolásához jó kiindulópontként szolgálhat a fiatal József Attila húszas évek végén kidolgozott ihletteni koncepciója.

A költő által használt ihlet-fogalom nem azonos az ihlet közkeletű képzetével, ami egyfajta lelki-szellemi felajzottságot, az alkotásra fokozottan alkalmas diszpozíciót, tehát alkalmanként és a normális lelki folyamatoktól mintegy elszigetelten működő aktív és érzékeny, rendhagyó állapotot jelent. József Attila az ihletet szellemiségnek, szellemi tevékenységnek, és talán nem torzítunk, ha azt mondjuk: megismerési módnak tekintette az intuíció, tehát a közvetlen észlelés és a spekuláció, az elvonatkoztatás közegébe emelkedő fogalmi gondolkodás mellett. Olyan megismerési módnak, amely a művészi tevékenységet jellemzi. Számunkra itt nem a fogalom lényegi vonatkozásai az igazán fontosak, hanem az, hogy ebből kifolyólag az ihletet a költő szerint ugyanolyan folytonosság jellemzi, mint ahogy észlelésünk sem szünetel, s ahogy a gondolkodásunk működése sem áll le. Egyik, az *Ihlet és nemzet* fogalmazvány-sorozat megfogalmazásának második, az 1928-as nekifutásnál valamivel későbbi stádiumában keletkezett szövegben olvashatunk egy kissé bizarr mondatot, amely különösen frappáns módon ugratja ki az ihlet fogalmának ezt az aspektusát: „Eszem, fázom, bánkodom, okoskodom és ihlem – ezek vagy mind egyforma, vagy mind különböző tevékenységek.”²⁶ Ezek szerint az ihlet egyike az ember legfontosabb tevékenységeinek, és folyamatosan jelen van, illetve ha netán pihenne, szükség esetén bármikor aktivizálható. Aktuálisan vagy potenciálisan állandó eleme az ember lelkivilágának.

Folytonos jelenléte következtében az ihlettel ezért nem csak akkor kell számolnunk, amikor verset írunk. Ihleni – hogy a költő igéjét kölcsönvegyem – két mű megalkotása közötti időszakban mindig vagy bármikor lehet. Az ihlet nincs szorosan kötve a megszövegezés műveletéhez. Viszont működése mégis műalkotások létrehozatalára irányul. Ez az ihlet-fogalom alighanem a költő pánlogikai hajlamának, rendszeralkotó beállítottságának terméke, s túlló a célon, mivel ennyire egyszerűen kezelhető, folyamatos működésre képes tevékenységi forma aligha rendelhető a művek megalkotásához. A műalkotás létrejötté inkább heterogén műveletek és képességek szerencsés együttműködésének köszönhető, és a József Attila-i ihlet-fogalom ilyen eltérő tevékenységek egész csoportját fogja fogalmi egységbe.

A lényegre azonban alighanem rátapintott József Attila. Ahhoz, hogy egy mű létrejöjjön, s ez az ő verseire különösen érvényes, feltételeznünk kell olyan aktivitást, amely térben-időben igen hosszú felszálló pályán megy végbe. Olyan tevékenységet, amely közvetlenül nem is egy adott mű megalkotására irányul, hanem egy közeg létrehozatalára szolgál, amelyben művek megszövegezésére alkalmas alkotóelemek egész raktára van felhalmozva. Az ihlet megfelelné annak a munkának, amely a rak-

²⁶ JÓZSEF Attila, „[45.] [A tudomány abban különbözik...],” in JÓZSEF Attila, *Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Szövegek*, szerk. HORVÁTH Iván (Budapest: Osiris Kiadó, 1995), 266.

tári készlet előállítását, felhasználhatóvá tételét, karbantartását, mozgósítását végzi. Mivel a költészet félkész alkotóelemei heterogén természetűek, témák, motívumok, reminiscenciák, verstani képletek, rímkollekciók stb. halmazát jelentik, ezért a velük végzett munka is többféle jelleget ölt. Tehát József Attila egyéni értelmezésű ihlet-fogalmát nem kell elfogadnunk, maga a költő sem tartotta magát hozzá 1931-től kezdve, az viszont belátható, hogy vannak olyan folyamatos tevékenységek, amelyek megfigyeléséből túláltalánosítással elvonhatta a maga ihlet-fogalmát.

Az így értett ihlet elméleti konstrukció, amely tiszta fogalomká kényszerít egy rendkívül elegyes, széttartó összetevőkből álló, bonyolult lelki-szellemi helyzetet. Elég azonban az ihlet uniformisának lehántása, hogy a maga összetettségében szemünk elé táruljon a költemények alkotására vállalkozó alany helyzete és mozgásteret. Érdemes ebből a szempontból megfontolni azt, amit Pierre Bourdieu a modern skolasztikus gondolkodással folytatott polémiájában a művészi teljesítőképesség olyan példáira hivatkozva mond, amelyek az intellektuális értelemben vett megértés műveleteinek igénybevétele nélkül, a gyakorlati megértés révén érnek el kiemelkedő eredményeket:

„A gyakorlati megismerés nagyon egyenlőtlenül van megkövetelve és nagyon egyenlőtlenül szükséges, de ugyanígy nagyon egyenlőtlenül elégséges és egyenlőtlenül van hozzáillesztve az aktivitás különböző helyzeteihez és területeihez. A skolasztikus világok fordítottjaként bizonyos univerzumok, mint például a sporté, a zenéé vagy a táncé, a test gyakorlati elköteleződését igénylik, tehát a »testi« intelligencia mobilizációját, amely alkalmas létrehozni a közönséges hierarchiák transzformációját, mi több, inverzióját. És módszeresen össze kellene gyűjteni a megjelöléseket és a megfigyeléseket, amelyek itt-ott szétszórva, nyilvánvalóan éppen e testi gyakorlatok didaktikájában, a sportokban, és különösen a harci művészetekben, de a színházi tevékenységekben is, és a zeneszerszámok használatában, értékes hozzájárulást adnának a megismerés eme formájára vonatkozó tudománynak. A sport-edzők hatékony eszközöket keresnek, amelyekkel a testről szóló tudást átadhatnák, olyan szituációkban, amelyekről mindegyiküknek tapasztalatuk van, ahol intellektuális megértéssel felfogható lenne, milyen mozdulatot kell vagy nem kell megtenni, anélkül, hogy csakugyan meg tudnánk tenni azt, amit megértettünk, kivéve, hogy ezzel eljutottunk a test általi igazi megértéshez. És számos rendező folyomodik pedagógiai gyakorlatokhoz, amelyek egyaránt azt keresik, hogyan függeszthetnék fel az intellektuális és diszkurzív megértést, és hogy a színésztől, hosszú gyakorlatok sorozata eredményeképpen megkapják, hogy a hiedelem termelésének pascali modellje szerint megtalálja azokat a testtartásokat, amelyek emlékezeti gyakorlatokban gazdagon képesek mozgósítani gondolatokat, érzelmeket és képzeletet.”²⁷

²⁷ Pierre BOURDIEU, *Méditations pascaliennes* (Paris: Éditions du Seuil, 2003), 208–209.

Bourdieu a skolasztikus világok közé sorolja – egyebek között – a koncentrált szellemi tevékenységet szükségessé tevő irodalmat. A kritikailag átvilágított József Attila-i ihlet-fogalom azonban lehetőséget teremt arra, hogy az intellektuális célra irányuló alkotó tevékenység helyett a mű megszületéséhez szükséges nyersanyag felhalmozódását a hangszer mesteri kezelését lehetővé tevő, vagy a megfelelő táncos produkció megvalósításához szükséges rutin kiképződéséhez hasonlítsuk, és a gyakorlati tudás keretei között tartsuk számon azt a munkát, „a »testi« intelligencia” ama „mobilizációját”, amit a költő a remekmű előkészítése érdekében folytat.

József Attila a harmincas években olyan koncepciót alakított ki, amely szerint a művészet egyik ágon a kifejezés sajátos fajtájának tekinthető. A műben az ösztönkésztetések, az emberi szervezetből kiinduló pszichés indítások kapnak szublimált megformálást. Azaz a mű megalkotásának tágabb értelemben vett folyamataiban József Attila szerint fontos szerepet játszanak a testi eredetű vagy összetevőjű ügyességek, készségek, még mielőtt sor kerülne egy pontosan körvonalazható költői program megvalósítására, még mielőtt elérnénk a skolasztikus világokra érvényes diszkurzív gondolkodás szintjét.

Ez a gondolkodási irány sok tekintetben párhuzamba állítható Bourdieu-nak a habitus fogalmára építő koncepciójával:

„A gyakorlati érzék cselekedete egyfajta szükségszerű egybeesés... egy habitus és egy mező között (vagy egy mezőbeli pozíció között): aki egyszer bekebelezte a világ struktúráit, (vagy egy egyedi játékéit), nyomban ott található, anélkül, hogy szándékolnia kellene, és felidézi, anélkül, hogy akár csak gondolna is rá, a »dolgokat, amelyek elintézésre várnak«, (ügyeket, *pragmatakát*), és mindezt úgy elvégezni, »ahogyan kell«: cselekvési programokat, amelyek szaggatott vonallal vannak beleírva a szituációkba, objektív lehetőségek gyanánt, sürgősségeket, és amelyek a gyakorlatát irányítják, anélkül, hogy normákká vagy parancsokká képeznék ki őket, amelyek tagolva lennének a tudat és az akarat segítségével, illetve a tudat és az akarat számára. Hogy az ember képes legyen használni egy szerszámot (vagy egy helyzetet megtartani), és hogy ezt – ahogy mondani szokták – *sikerrel tegye*, (a »bonheur« = boldogság, szerencse egyszerre szubjektív és objektív értelmében véve, és úgy értelmezve, hogy a cselekvés legyen hatékony és könnyedén végrehajtható, és egyben meglelégedéssel és boldogsággal töltsse el azt, aki azt végrehajtja), ahhoz számára valóvá kell tennie magát, hosszú használat, néha módszeres gyakorlással, magáévá kell tennie a célokat, amelyek ebbe bele vannak írva, mint néma használati utasítások, röviden: engednie kell, hogy a szerszám használja, sőt, mi több, eszközként használja őt. Ezzel a feltétellel érhető el, amit Hegel ügyességnek, jártasságnak [*dextérité*] nevez, és ami azt teszi, hogy a jó megoldáshoz nyúlunk anélkül, hogy számíthatnánk, pontosan azt cselekedve, amit kell,

ahogy kell és amikor kell, fölösleges mozdulatok nélkül, az erőfeszítés pazarlása nélkül, és azzal a szükségességgel, amely egyszerre belsőleg átélhető és külsőleg észlelhető.”²⁸

Az ügyességgel, jártassággal előállítható félkész artisztikus termékek alakításához tartozik az a folyamatos ezermesterkedés, a nyelv életére irányuló makacs figyelem, amelyet írók, költők műkedvelő nyelvészkedéseként írtunk le. Ha ugyanis van olyan, a hétköznapi életben lebonyolódó műveltsor, amely szoros összefüggésben áll a költészet nyersanyagának kitermelésével, azaz a József Attila-i értelemben vett ihlettel, akkor a műkedvelő nyelvészkedés ilyen. Ebben a tartományban a költő bármilyen, akár merőben magánéleti okokból, közvetlenül a költészet anyagával, a nyelvvel kerül érintkezésbe, szinte belép a mű megalkotásának előszobájába úgy, hogy a mű megszövegezése még nem is került napirendre. Valóságos paradicsoma ez a költői létezésnek. Már a jövődöbéli művek vonzaskörzetében tartózkodik az alkotó, de a definitív megoldások megtalálásának gondja, olykor kínja még nem nyűgözi őt. Még felelőtlenül, következmények nélkül ötletelhet, játszhat a nyelvvel, megengedhet magának olyan konstrukciókat, amelyekért még nem kell helytállnia a nyilvánosság előtt.

Kisebbségi önkontrollal rendelkező művészek, mint amilyen Erdélyi József is volt, ebben a köztes helyzetben vetették el a sulykot, és rugaszkodtak el a nyelvi realitás talajától délibábos ábrándokba, bizarr vélekedéseiket elhamarkodottan megosztva a meghökkenet közönséggel. Kosztolányi és József Attila egyik szemé ellenben nyelvészeti reflexióikban is a nyelvtudományon függött. Ötleteivel József Attila a barátait, pályatársait kápráztatta el, műveiben már csak a végleges, kiérlelt nyelvi megoldásokkal találkozunk, az odavezető utat nem vehetjük szemügyre. Kosztolányi pedig óriási rutinnal, önfegyelemmel, nyelvészeti töprengéseinek széles nyilvánosság előtt is vállalható, ráadásul megejtő eleganciával tálalt elemeit mutatta be olvasóinak. Még purista egyoldalúsága sem botránkoztatta meg a közönséget.

A műkedvelő nyelvészkedés tehát a költők mindennapi életének kontextusában zajlik le, hidat képez élet és költészet között, szoros közelségbe hozza a költők életrajzi énjét lírai énjükkel. A két tartományt valóban elválasztja egy vékony filmréteg, de a műalkotás mégiscsak – József Attila szavával élve – valóságelemekből áll össze. A döntő kérdés, hogy mely valóságelemekre esik az alkotó választása. Érdekes módon e döntő kérdés pregnansabban fogalmazódik meg egy, az *Irodalom és szocializmust* teológiai fogalmakkal átértelmező misztifikáció révén, mint a költő elméleti írásaiban. Zászlós Károly Szent Tamás esztétikájaként kívánva felhasználni az *Irodalom és szocializmus* fejtegetéseit, mintha az utolsó ítéletkor eljövő ítélkező Krisztus gesztusait kölcsönözné a művészek: „az ihlet mindig két részre osztja a valóságot azáltal, hogy kiválasztja az egyes valóságelemeket a többiektől, predestinál és

²⁸ Uo., 206–207.

reprobál.²⁹ Reprobálja, tehát kárhozattal sújtja, megsemmisíti a ki nem választott valóságelemeket, amit viszont kiválaszt, az bekerül a mű mennyországába, üdvözü. A műbe bekerült valóságelem immár teljesen új szabályrendszer igényeinek kell megfeleljen, amely fölött az esztétika és a poétika törvényei uralkodnak.

A továbbiakban az élet és a költészet közötti köztes területen, a nyelvészeti bar-kácsolás, a nyelvészeti tartományában fogunk tartózkodni, s amennyiben a költő nyelvészeti töprengései költeményeiben révbe érkeztek, ezeknek a költői teljesítményeknek az elemzésétől sem tartózkodunk. Akadálytalanul közlekedünk a műveket körülvevő nyelvészeti háló és a szigorúan vett mű-esztétika között. Sőt, mivel nyelvi kalandozásainak megalapozása vagy elmélyítése érdekében József Attila nyelv-elméleti vagy nyelvtörténeti forrásokhoz is folyamodott, s kidolgozott egy elméleti álláspontot – ezt nevezzük névvarázs-elméletnek – ennek a teóriának és alkalmazásának elemzése képezi a gondolatmenet középpontját, köréje rendezzük el mindazt, ami műkedvelő nyelvészkedéséből dokumentumként vagy emlékként fennmaradt. Ennek kifejtése azonban már egy következő tanulmány tárgya.

²⁹ [FENYVESSY Jeromos Károly] ZÁSZLÓS Károly, *Művészetbölcselet magyarázóiban: Aquinói Szent Tamás nyomán* (Budapest: Szépművészet, 1948), 2.